

L'Estat com a garant de drets i reproductor de desigualtats. Reflexions sobre el Pla Nacional d'Inclusió Previsional per a Adults Grans (Argentina, 2005)

The State as a guarantor of rights and breeding ground for inequalities: Reflections on the National Pension Inclusion Plan for the Elderly (Argentina, 2005)

Viviana Verbauwede¹
ORCID: 0000-0003-2668-7472

Recepció: 15/06/19. Revisió: 14/08/19. Acceptació: 02/09/19

Per citar: Verbauwede, V. (2019). L'Estat com a garant de drets i reproductor de desigualtats. Reflexions sobre el Pla Nacional d'Inclusió Previsional per a Adults Grans (Argentina, 2005). *Revista de Treball Social*, 216, 45-63. DOI: 10.32061/RTS2019.216.03

Resum

Aquest article aporta elements per a la reflexió entorn de les polítiques estatals en la seva doble mirada, com a possibilitadores de drets de ciutadania i alhora com a reproductora de desigualtats socials, prenent com a referència i tensió empírica per pensar aquestes accions estatals el Pla Nacional d'Inclusió Previsional per a Adults Grans (2005), implementat a l'Argentina. Es reconeix que, a través d'aquest pla, s'aconsegueix una cobertura previsional total de més del 90% de la població adulta gran; i que té el seu principal impacte en la població femenina, atès que el 73% de les noves beneficiàries són dones i el 27% restant, homes.

Reprement autors de reconeguda trajectòria, es problematitza sobre el concepte de desigualtat, treball i seguretat social, reconeixent cada vegada nivells més alts de fragilitat laboral i desprotecció social. Tenint

---

¹ Llicenciada en Treball Social (FTS-UNER), diplomada en Sociologia (FLACSO), magister en Sociologia i Ciència Política (FLACSO), Dra. en Ciències Socials (UBA). Docent i investigadora. Facultat de Treball Social. Universitat Nacional de Entre Rios. Argentina. verviviana@hotmail.com

en compte que l'Amèrica Llatina constitueix un dels continents més desiguals del món.

Paraules clau: Pla Nacional d'Inclusió Previsional, desigualtat.

Abstract

This article contributes to the reflection on state policies from their twofold perspective as a facilitator of citizens' rights and, at the same time, a breeding ground for social inequalities, taking the National Pension Inclusion Plan for the Elderly (2005), implemented in Argentina, as a point of reference and an empirical tension for the purposes of considering these state actions. It is recognized that, as a result of the plan, total pension coverage for more than 90% of the elderly adult population has been achieved; indeed, its main core of impact has been on the female population, given that 73% of new beneficiaries are women while the remaining 27% are men.

Picking up on authors with an acknowledged track record, the problems brought about by the concept of inequality, work, and social security are addressed, acknowledging that there are increasingly higher levels of labor fragility and social neglect. It should be borne in mind that Latin America is one of the most unequal continents in the world.

Keywords: National Pension Inclusion Plan, inequality.

Palabras preliminares

Com a primera premissa, no puc deixar passar aquest article per posar en evidència el moment polític actual que se'ns entravessa als docents/investigadors del nostre país. Des del canvi de gestió nacional i, puntualment, des de principis de l'any 2018, els docents i estudiants universitaris ens hem mobilitzat en defensa de la universitat pública (en referència al pressupost necessari per al seu funcionament, així com per la lluita del nostre salari com a treballadors, el menjador universitari, les beques i els diversos programes de millora educativa), en el marc de discursos que revaloritzen l'educació en els seus diferents nivells i simultàniament menyspreen i disminueixen els recursos per aconseguir-la. No podem compartir aquest àmbit de circulació de textos i idees sense exposar la nostra preocupació i ocupació en el tema.

I en aquest sentit ampli –de l'educació i la universitat–, però sense oblidar, al seu torn, que les reflexions particulars que pretenc compartir tenen el tint de docents/investigadors de les universitats mitjanes i petites, com a *pensament situat*, on un dels nostres interlocutors privilegiats són els estudiants i la visió que anem construint de manera conjunta docents i estudiants sobre la nostra realitat nacional i provincial.

És per això que en aquest article s'entremesclen, es barregen, preguntes, reflexions pròpiament de la recerca, així com de la docència i la intervenció en Treball Social, tenint en compte a més que les aportacions en recerca constitueixen una forma d'intervenir en les nostres pràctiques, sabers i reflexions.

Cal aclarir també que quan fem referència a desigualtats, ho pensem en termes d'interseccionalitat de desigualtats. Aquí ens fem ressò del concepte encunyat pel feminisme negre d'interseccionalitat com a múltiples formes d'opressió; el debat molt ric sobre les posteriors interpretacions que resulta polifònic i fins i tot polèmic. Igualment, per fer manifesta la nostra consideració, entenem la interseccionalitat com la imbricació de desigualtats; en aquest article en particular, com la multipluralitat de desigualtats que s'encreuen i constitueixen de manera homogènia la trama social de la qual formem part i on intervenim quotidianament.

Quan fem referència a la imbricació de desigualtats en el sentit en què s'arrelen les unes amb les altres, el que pretenem visibilitzar és que no es tracta d'un sumatori de desigualtats sinó que en produir-se i reproduir-se vinculadament, impliquen una subvaloració del subjecte "portador" d'aquesta condició. D'aquí ve la necessitat imperiosa de distingir pràctiques, formes, els sistemes que les produeixen i reproduïen.

Presentació de l'article

En aquesta presentació reprenem premisses ja reconegudes amb l'objectiu de posar en evidència o visibilitzar algunes desigualtats existents –o més ben dit, persistents–, partint del reconeixement que un dels camins

per distingir aquestes desigualtats és trencar amb la naturalització. En el rerefons d'aquestes paraules hi ha present la idea d'estratificació social proposada per Esping-Andersen (1993), en el marc de les característiques que assumeix l'Estat com a garant de drets i reproductor de desigualtats. En una idea on l'Estat i la societat es coconstitueixen; i l'Estat –a través de les seves polítiques, institucions i accions– tendeix a reproduir i perpetrar les desigualtats socials existents.

Hi ha un text conegut de l'autor francès François Dubet (2015) que es diu *¿Por qué preferimos la desigualdad? (aunque digamos lo contrario)*; quan vaig llegir-ne el títol per primera vegada em va impactar, i el que més em va marcar és la naturalitat amb què podem arribar a afirmar que preferim la desigualtat, i el que em va sorgir d'entrada és preguntar-me en quin subjecte social s'encarnaria aquest "preferim"; no vaig trigar a adonar-me que aquest subjecte social el conformem molts actors i de diferents estrats socials, els qui estem travessats per accions que quotidianament reproduïen –i reproduïm– desigualtats.

Quan vaig llegir el text, des de la Facultat de Treball Social dúiem a terme un projecte de recerca² sobre polítiques socials que se centrava en l'Assignació Universal per Fill per a la Protecció Social (AUH) i el Pla Nacional d'Inclusió Previsional (PNIP) per a adults grans,³ com les dues polítiques socials més massificadores implementades pel govern kirchnerista. En aquell moment, fent el treball de camp, vam entrevistar sectors de pobresa persistent, que a través de múltiples exemples ens manifestaven les seves apreciacions assenyalant que: "no està bé que una mamà cobri la AUH si no fa els controls de salut dels seus fills", o no els enviava a l'escola, així com també alguns adults grans ens deien, "jo no vaig treballar mai però si em donen una jubilació, com no l'he d'agafar".

Aleshores distingim com aquests sectors reproduïen un discurs encunyat per una classe mitjana molt heterogènia i sostingut alhora pels mitjans de comunicació. Alguns dels entrevistats pertanyien a la classe mitjana, perquè en la primera moratòria del Pla Nacional d'Inclusió Previsional no hi havia cap restricció d'ingressos ni registre de béns personals, per tant es va atorgar a tots els adults grans⁴ que van sol·licitar la jubilació i estaven dins el rang d'edat, establert en 55 anys per a les dones i 60 per als homes.

2 El projecte de recerca que s'esmenta es va anomenar: "Polítiques socials: Entre el Treball i la ciutadania" (PID 5086). L'autora d'aquest article va exercir de directora del projecte, codirigit per Mg. Florència Serra i integrat per: Mg. María Gabriela Romero, Dra. Evangelina Benassi. Estava radicada a la Facultat de Treball Social de la Universitat Nacional de Entre Ríos (2013-2015).

3 En aquest article se sosté la denominació d'adult gran, perquè l'article se centra en reflexions sobre el Pla Nacional d'Inclusió Previsional per als adults grans, considerant d'aquesta manera el concepte en termes *nadius*, per això no s'inclouen altres denominacions com la de vellesa o envelliment, que serien altres formes possibles d'anomenar més d'acord amb els debats actuals.

4 Es fa servir el terme adult gran com a genèric masculí, sabent que el terme fa referència tant a persones femenines com masculines.

Per què reprenc això? Perquè en el projecte de recerca sosteníem, i continuo fent-ho, que aquestes dues polítiques van permetre un augment de la condició de ciutadania social per a aquests sectors.

En aquest article m'interessa detenir-me a distingir què va passar entre aquell moment (2005) i l'actualitat (2019) en relació amb aquestes dues polítiques i el procés de legitimació o deslegitimació d'aquestes polítiques.

Les dues polítiques esmentades es troben fortament lligades al concepte treball, i al concepte de treball formal, que és el mirall sobre el qual es construeix l'alteritat; es diu col·loquialment: "com que no perceben assignacions familiars perquè estan desocupats o es troben per sota del salari mínim vital i mòbil (SMVM), accedeixen a la AUH"; "com que són adults grans que van transitar pel mercat informal de treball i no tenen les aportacions formals accedeixen al PNIP". Per tant, la AUH tendeix a reconèixer en el si familiar un/a treballador/a informal, precari/ària o desocupat/da, en tant que l'ingrés no li permet cobrir les seves necessitats bàsiques. A un/a treballador/a que per la seva condició queda exclòs/osa de les assignacions familiars que un/a treballador/a formal té el dret a percebre.

Per part seva, el PNIP, denominat també jubilació anticipada, es va atorgar a homes i dones més grans de 60 i 55 anys, respectivament, que havien realitzat aportacions o no al Sistema Previsional, reconeixent així els vaivens del mercat laboral presents en la història argentina.

Els mecanismes institucionals d'implementació: si bé la AUH va néixer com un decret presidencial –i per això ha estat el blanc de moltes crítiques–, s'implementa a través de l'Administració Nacional de Seguretat Social (ANSES), organisme dependent del Ministeri de Treball que ha administrat històricament –a través de diferents formes– la seguretat social dels treballadors i les treballadores formals. Així mateix, el PNIP (Llei núm. 25.994) també s'implementa a través d'aquest organisme estatal posant en evidència la decisió que aquestes polítiques es troben sota l'òrbita del Ministeri de Treball, garantint transparència i homogeneïtat en la seva implementació.

Sobre la AUH, no em detindré perquè és sens dubte una de les polítiques socials més estudiades i més reconegudes del nostre país, en referència a les seves febleses i forteses; a més, perquè en termes de legitimitat social i política, qui es pot oposar a una política que tendeix a protegir la infància desvalguda, que neix en condicions de "desavantatge"?

És en el Pla Nacional d'Inclusió Previsional on recau com a perjudici la idea d'un adult que no s'ha preocupat, ocupat, que no li va interessar "treballar", generant-se altres configuracions; perquè sobre aquest adult major recau la sanció moral, que òbviament és impossible dipositar sobre la infància.

Per això m'ocuparé del PNIP, a manera de cas, que em permeti mostrar certa tensió empírica i pensar la construcció social de legitimitat de les desigualtats.

Danani i Beccaria (2011) assenyalen que durant el període 1995-2003, anys de plena vigència del sistema heretat de la reforma de 1994, els beneficis previsionals van anar perdent progressivament la seva capacitat per satisfer les necessitats, incloses les considerades bàsiques. Per part seva, Curcio (2011) assenjala que després de la crisi econòmica de finals del 2001 es va reobrir el debat sobre les dificultats pendents en relació amb el Sistema Previsional, donant-se entre el 2005 i el 2008 una sèrie de reformes molt significatives.

Una d'elles és la que prenem com a cas empíric per al nostre estudi, que és el Decret del Poder Executiu Nacional núm. 1454/05, que a través d'una moratòria previsional modifica aspectes de la Llei núm. 24.476, la qual cosa va implicar atorgar la possibilitat d'accedir a un haver jubilatòri a tota persona que tenia edat per a jubilar-se, però que no complia amb l'exigència de 30 anys d'aportacions acumulades.

Una altra de les lleis significatives d'aquest temps va ser la Llei núm. 26.417, que estableix un criteri de mobilitat de les prestacions del règim públic de repartiment basat en un índex construït a partir de l'evolució en la recaptació del sistema per part de la ANSES i la major variació entre l'índex de remuneració mitjana imposable dels treballadors estatals i l'índex de salaris publicat per l'Institut Nacional d'Estadística i Cens (INDEC).

Després, amb la Llei núm. 26.425, sancionada el novembre de 2008, es va derogar el règim de capitalització i es va unificar el règim de repartiment en el Sistema Integrat Previsional Argentí (SIPA).

Cal destacar que, segons Curcio i Beccaria (2011), la participació dels adults més grans de 65 anys en el Sistema Previsional es va incrementar entre el 2004/2007 en uns 23 punts percentuals de cobertura previsional, passant de 67% a 90% aproximadament.

El Pla Nacional d'Inclusió Previsional: Expansió de la cobertura a la població femenina

Sobre la base de la Llei Nacional núm. 24.476, sancionada el 1995, s'erigeix el Decret núm. 1454/2005, que en modifica punts centrals. Aquest decret sancionat el 25/11/2005 i vigent mitjançant butlletí oficial a partir del 07/12/2005, substitueix o deroga els articles 5, 7, 8 i 9 de la Llei núm. 24.476, fonamentalment pel que fa referència al capítol II –Règim de Regulació Voluntària del Deute–. Propiciant el pagament voluntari a l'ANSES dels anys deguts d'aportacions una vegada atorgat el benefici. Per això la informació que reben els adults grans és que és possible percebre la jubilació sense tenir els anys d'aportació que exigia la llei (30 anys)⁵.

A partir d'aquesta moratòria previsional esmentada, l'ANSES viabilitza les sol·licituds de jubilació dels adults grans que no es trobaven anteriorment amb possibilitats legals de tramitar aquest dret.

5 En l'enunciació dels 30 anys que es requereixen d'aportació previsional, queden exclosos aquells que es preveuen en règims especials.

Tant la Llei Nacional núm. 25.994, que és la de prestació previsional anticipada, com la Llei núm. 25.865 i el Decret núm. 1454/05, donen lloc a una important quantitat d'altres en el Sistema Previsional Argentí, cosa que permet, a través de l'establiment de diverses moratòries i règims de regularització voluntària de deute al Sistema Previsional, la incorporació d'una important quantitat d'adults grans que es trobaven sense cobertura de Seguretat Social.

Danani i Beccaria (2011) plantegen que el govern argentí va emprendre de manera fragmentària i asistemàtica des de 2003, i amb persistència des de 2004, un procés que en diferents moments i plans ha canviat el Sistema Previsional Argentí a través del denominat per aquestes autores com un procés de contra-reforma, que s'inicia, segons les mateixes autores, el 20 d'octubre de 2008. En aquesta data es va enviar al Congrés un projecte de reforma estructural del Sistema Previsional per part del Poder Executiu Nacional, marcant un canvi d'època: la clausura del sistema de capitalització individual, reemplaçat per un únic sistema de repartiment i la creació d'una nova institucionalitat en eliminar-se els comptes individuals existents fins llavors i les entitats que havien estat creades per a la seva administració, transferint les aportacions dels empleats a una administració estatal centralitzada.⁶

Curcio i Beccaria assenyalen que en el període pres per ells de referència des del (2004-2008):

l'evolució recent de les jubilacions va tenir un impacte significatiu en la reducció de la pobresa d'aquesta franja d'edat i en la millora de la distribució de l'ingrés del grup poblacional i de la societat en el seu conjunt (2011, p. 96).

Els autors fan anàlisis amb dades quantitatives que els porta a afirmar que a partir d'un exercici de simulació pot advertir-se que si no existissin les transferències previsionals a les famílies, la pobresa s'hauria situat al voltant de 12 punts percentuals més que l'experimentada durant tot el període analitzat, que va des del 2004 al 2009. Aquest augment de la protecció –segons les autores– ha de pensar-se a la llum de dues qüestions centrals: el comportament del mercat de treball i l'estructura institucional del Sistema de Seguretat Social; que en l'anàlisi del sistema de protecció argentí –altament dependent dels vincles que els subjectes estableixen amb el mercat de treball– van ser tant el resultat d'un augment sostingut de l'ocupació, com de la caiguda gairebé sistemàtica de la desocupació i la significativa reducció de l'ocupació no registrada.⁷

Per això Curcio i Beccaria (2011) rescaten que les incipients incorporacions de polítiques no contributives que preveuen l'accés a prestacions

---

6 Aquest procés de contra-reforma és summament important, però cal destacar que no ens detindrem en la seva anàlisi particular, atès que el que ens interessa sobre el Sistema Previsional se centra en la incorporació dels adults grans que es trobaven sense possibilitats d'accedir al Sistema Previsional i ho fan gràcies a la moratòria previsional sobre la Llei núm. 24.476.

7 Lindenboim (2008) desenvolupa aquests aspectes àmpliament.

més enllà del vincle amb el mercat laboral, es revelen amb potència per avançar en l'increment de la cobertura. No obstant això, aclariran que en gairebé tots els casos es manté un nucli estructural d'un 40% de la població que no aconsegueix accedir a les prestacions implementades, la qual cosa es vincula –per a aquestes autores– a la informalitat del mercat laboral.

Però abans de continuar, ens sembla necessari posar de manifest algunes xifres que tendeixen a universalitzar la protecció social per poder dimensionar l'impacte d'aquesta política social.

Mitjançant el Pla d'Inclusió Previsional la quantitat de beneficis provisionals (pensions i jubilacions) atorgats per l'ANSES es va incrementar el 77% entre gener de 2003 i el maig de 2011, i va passar de 3,2 milions a 5,7 milions. El maig de 2011, els beneficis provisionals originats mitjançant la "moratòria provisional" representen el 42% del total de beneficis, la qual cosa implica un total de 2,4 milions de beneficis, el 61% dels quals corresponen a la Llei 25.994 i el 39% restant a la Llei 24.476. [...] Addicionalment, el Pla d'Inclusió Previsional ha demostrat tenir un important impacte redistributiu regional (Calabria i Calero, 2012, p. 15).

En aquest punt cal aclarir, prenent les aportacions de Danani i Becaria (2011, p. 124):

Informació proporcionada per l'ANSES (pàgina 12, 20/11/202006) indica que el 73% dels nous beneficiaris van ser dones i el 27% restant, homes.

El pla no manifestava una intencionalitat directa de beneficiar les dones, però tenint en compte l'estructura social argentina, si comparem homes i dones, el percentatge més alt de participants del mercat formal de treball són homes, amb la qual cosa les dones queden d'aquesta manera desprotegides d'una seguretat social en la tercera edat, excepte en els casos en què eren beneficiàries d'una pensió.

Amb la finalitat d'evitar la duplicació del benefici, en la denominada segona moratòria a considerar més endavant, aquest aspecte serà tingut en compte com una restricció a l'atorgament de jubilacions.

Diferències i similituds en les moratòries del Pla Nacional d'Inclusió Previsional i l'actual Pensió Universal per a l'Adult Gran:

Les lleis i decrets sancionats a finals del 2004 i 2005 van tenir el principal impacte en els anys 2006/2007. La Llei núm. 25.994 estableix la possibilitat que els homes de 60 anys i les dones de 55, en tots dos casos 5 anys abans del que s'estableix per la Llei núm. 24.241 de Prestació Bàsica Universal, poguessin accedir anticipadament al dret de jubilació, instal·lant a més un sistema que els permetia jubilar-se malgrat no comptar amb els 30 anys de serveis amb aportació computable.

Aquest benefici creat per la Llei núm. 25.994 va ser de caràcter excepcional i la seva durada s'establia en dos anys (art. 4); posteriorment, mitjançant el Decret núm. 1451/2006, es prorroga la llei fins al 30 d'abril del 2007; el Decret núm. 1454/2005, que substitueix i deroga articles de la Llei Nacional núm. 24.476, propicia el pagament voluntari a l'ANSES dels anys deguts d'aportació una vegada atorgat el benefici, denominada Primera Moratòria, que va tenir més impacte en els anys 2006/2007.

L'agost de 2014 se sanciona una nova llei de moratòria previsual núm. 26.970. Aquesta llei, promulgada el 9 de setembre de 2014, estableix, pel termini de dos anys a partir d'aquesta, que els que tinguin l'edat, o compleixin l'edat de jubilació prevista per la Llei núm. 24.241, regularitzin els seus deutes previsionals adherint-se d'aquesta forma al règim especial de regulació. La situació és la mateixa per sol·licitar la pensió pel cònjuge mort.

L'article tercer de la Llei núm. 26.970 estableix que:

l'ANSES en forma prèvia a determinar el dret a una prestació previsual, realitzarà avaluacions patrimonials o socioeconòmiques sobre la base de criteris objectius que determinin la reglamentació, a fi d'assegurar l'accés al règim de les persones que presentin més vulnerabilitat.

La nova llei de moratòria previsual núm. 26.970, sancionada el mes d'agost de 2014, podríem afirmar que reconeix l'èxit de l'anterior en termes de massificació i proposa alguns canvis per focalitzar la població que n'és destinatària. Aquesta moratòria va vèncer el setembre de 2016, per als homes,⁸ estenent-se fins al 23 de juliol de 2019 per a les dones.

Aquesta és, a grans trets, la diferència més gran amb la primera moratòria, a més en el seu article 9 aclareix que és incompatible amb qual-sevol altra pensió contributiva o no contributiva. La Llei núm. 26.970, igual que el Decret núm. 1454/2005, preveu que el pagament de les aportacions degudes també pot ser realitzat mitjançant quotes que es reporten de l'haver de la jubilació percebuda.

Aquesta segona etapa preveu les jubilacions assolides en aquest últim període, la qual cosa s'anomena en la pràctica institucional Segona Moratòria. Aquesta segona moratòria va presentar algunes diferències que resulten significatives d'assenyalar. D'una banda, es troben algunes particularitats específiques que preveu aquesta nova llei i és, principalment, la focalització dels titulars de drets a través d'una avaluació socioeconòmica dels recursos que disposa el titular.

Una de les entrevistades,⁹ titular de dret del PNIP de la primera moratòria, expressava:

---

8 Per als homes, l'abril del 2018 va sortir una resolució de l'ANSES i de l'AFIP que permet als adults grans homes que tinguin 69 anys o més regularitzar aportacions percebudes fins al desembre de 2003.

9 Les entrevistes a les quals es fa referència van ser realitzades en el marc del projecte de recerca "Polítics Socials: Entre el Treball i la Ciutadania" (PID 5086), les referències

jo conec gent que no ho necessitava i que cobrava, jo crec que en aquesta nova moratòria aquesta gent no va entrar, perquè ara ho descobreixen tot de tu, la teva vida, els teus béns, en l'altra no et preguntaven res, ni si tenies cotxe, casa, res, et preguntaven si t'ènies aportacions i res més (entrevistada M., oct. 2014).

Una altra de les entrevistades, titular de dret del PNIP, reflexionava:

ara va tornar a començar però amb un altre sistema, no tens la possibilitat que teníem nosaltres, (quina possibilitat?). Ara no pots tenir molts calés perquè t'ho donin, està més restringit, més cuidat, no sé quina seria la paraula, més estudiat tot, abans ho donaven a qualsevol, fins i tot a persones que no ho necessitaven però que els hi donaven i ara no (entrevistada J., feb. 2015).

La diferència substancial entre la primera i la segona moratòria té a veure amb el caràcter de vulnerabilitat que es pretén detectar per accedir al dret de jubilació/pensió. La pretensió d'universalitat d'aquesta segona moratòria es restringeix a la capacitat econòmica del titular de dret. En aquest sentit, igual que l'Assignació Familiar, els que més capacitat econòmica tenen no la perceben. Per tant, la protecció social no és universal en cap dels dos grups poblacionals, no és un dret garantit per la ciutadania sinó una protecció mediada per l'Estat cap a aquells que tenen una condició de vulnerabilitat centrada en ingressos monetaris.

Però el que ens interessa assenyalar, particularment, fa referència als elements de distinció, perquè la primera moratòria va ser per a tot adult gran que tingués l'edat de jubilació i no percebés el dret. La segona es restringeix d'acord amb una avaluació socioeconòmica en què s'havia d'evidenciar vulnerabilitat social i en l'actualitat és encara més la diferenciació, perquè s'estableix la Pensió Universal per a l'Adult Gran (PUAM), destinada a aquell adult gran que no posseeix aportacions i que es troba en situació de vulnerabilitat i no pot accedir a una jubilació mínima; així, haurà de recórrer a una pensió que en termes econòmics percep el 80% d'una jubilació mínima. Les diferències d'això no tenen a veure amb la suma de la transferència, sinó amb les formes burocràtiques administratives que estableixen la diferenciació. Aquesta diferenciació –en tant que es gaudeix d'un ingrés com adult gran– es trobarà des del mateix aparell estatal diferenciat en si el titular hagi estat o no algú que ha aportat al sistema de jubilació. L'Estat, a través d'aquestes polítiques, reproduïx les distincions, reproduïx les desigualtats pròpies del mercat, en aquest cas entre adults “mereixedors” de jubilació i adults “titulars” d'una pensió assistencial.

Un altre aspecte que cal tenir en compte en aquesta segona moratòria és el que assenyalen Danani i Beccaria (2011, p. 124):

---

del qual es detallen en la primera nota al peu (en aquest treball de recerca es van realitzar entrevistes en profunditat a 6 adults grans que van accedir al PNIP).

Amb l'explícit objectiu d'evitar les denominades duplicacions o "beneficis múltiples", el Decret núm. 1451/06, sancionat el mes d'octubre de 2006, estableix en l'article primer que en l'atorgament dels beneficis per moratòria, es "prioritzin" aquelles persones que no siguin beneficiàries de plans socials, pensions graciabls o no contributives, jubilacions, pensions o retirs civils o militars (nacionals, provincials o municipals).

Aquesta modificació deixarà sense la possibilitat d'accedir a una jubilació aquelles dones que posseeixen pensions o altres ingressos i que en l'anterior moratòria sí que la tenien.

Desigualtat en les proteccions

En referència a la noció de protecció social, Danani i Hintze (2011, p. 14) plantegen que:

concebem la protecció social com a part de les condicions generals de la reproducció de la força de treball i, per tant, de la reproducció de la vida del conjunt de la població en les societats capitalistes.

Aquesta clara definició ens remet al que venim tractant com a materialització d'aquesta protecció en forma d'Assegurança Social,¹⁰ és a dir directament vinculada a la relació capital/treball en el marc d'un estat modern capitalista. Això les autores ho vinculen amb la concepció del treball (organitzat sota la forma mercantil en el capitalisme) que dona sentit i és referència d'un conjunt de relacions. Aquestes visions del treball que subjauen en diferents perspectives que conviuen juxtaposades, constitueixen un dels aspectes subjectius i simbòlics que analitzem com a centrals en el pensar i sentir dels jubilats a partir de la moratòria (Llei núm. 24.476) i de les mares, i pares, que perceben l'Assignació Universal per Fills per a la Protecció Social (AUH), sobre la qua cosa aprofundirem més endavant.

Danani i Hintze (2011) –compiladores del llibre *Protecciones y Desprotecciones*– plantegen l'anàlisi de dos components del Sistema de Seguretat Social: el Sistema Previsional i el Sistema d'Assignacions Familiars¹¹ perquè els consideren com:

les dues majors transformacions encarades en els sistemes de protecció, en si mateixes, i per la seva capacitat d'arrossegar darrere seu una reassignació de la protecció social entesa de manera global (2011, p. 25).

Coincidim en aquesta afirmació i, en certa manera, és per aquestes transformacions en el sistema de protecció social que apostem com a ciutadania, a la transformació d'un concepte d'assegurança social que es

10 Cal aclarir que les autores Danani i Hintze (2011) fan referència al Sistema Previsional i al sistema d'assignacions familiars com a components de la Seguretat Social i no de l'Assegurança Social.

11 Sobre el Sistema Previsional les autores se centren en l'eliminació del sistema de capitalització i a la re-estatització dels fons (gener 2009).

va instituir lligat a la relació laboral, per poder elaborar un concepte de seguretat social destinada també a aquells que no estan inclosos formalment en el mercat de treball; en una mixtura en què sota la concepció de ciutadania s'ampliï la protecció social que es trobava reduïda solament a la classe treballadora.

En el treball ja esmentat de Danani i Hintze, podem distingir aquestes perspectives; les autores expressen que la Seguretat Social sol definir-se

com el conjunt de programes i polítiques, denominades assegurances socials, que tenen com a objectiu cobrir riscos enfront de la probabilitat d'ocurrència d'alguns fets (2011, p. 33).

I reprenent Centrángolo (2009), expressen que:

els programes emmarcats en la seguretat social, es constitueixen amb la finalitat de proveir certes i assegurar les persones davant del risc de pèrdua d'ingressos o xocs de despeses associades amb el retir en la vellesa, invalidesa, malaltia, accidents, defunció o situació de desocupació (2011, p. 33).

Per tant, el que podem distingir és que la noció d'assegurança social que es va crear estrictament com una protecció al treballador i per extensió a la seva família i que esdevenia una aportació que realitzava parcialment el treballador, s'ha estès als ciutadans que per diverses circumstàncies no han aportat formalment –o no compten amb els 30 anys d'aportació– al sistema de seguretat social.

Així arribem a una noció de seguretat social que es desencalla d'alguna manera d'aquesta clàssica relació capital/treball i s'amplia incloent tota la ciutadania; Danani i Hintze (2011) manifesten que el Ministeri de Treball, Ocupació i Seguretat Social defineix a la Seguretat Social com:

El conjunt de règims i normes adoptades per l'Estat, que tenen com a objectiu mantenir el nivell de vida de la població i assistir als necessitats, mitjançant prestacions de diners i serveis, quan són afectats per contingències considerades socialment protegibles (ANSES, 2010).

L'assegurança social, segons Mesa Lago i Bertranou (1998) –citats per Danani i Hintze (2011)–, manté un sistema de finançament a partir de contribucions tripartides: dels assegurats, els ocupadors i l'Estat sobre la nòmina salarial; el sistema es troba inclòs en un sistema de seguretat social més ampli i això es deu –segons Javier Curcio (2011)– al fet que els programes de seguretat social a l'Argentina són majoritàriament contributius, però això no implica necessàriament que els beneficis estiguin lligats ni directament ni proporcionalment a les aportacions i contribucions, pel fet que un dels principis de la seguretat social és el de la solidaritat i això suposa la possibilitat de generar redistribucions.

Aquest seria un dels possibles fonaments que ens permet comprendre el marc en què es propicia l'ampliació dels drets de ciutadania quan es duu a terme la modificació de la Llei núm. 24.476, possibilitant la inclusió d'una important quantitat d'adults grans sense cobertura previsional.

Podem arribar a afirmar que la incorporació al Sistema Previsional d'aquells adults grans que els falten els anys d'aportació, tendeix a atorgar un sòl de ciutadania a aquests adults, i per tant amplia els drets de ciutadania.

Però aquest sòl de ciutadania, que es materialitza entre altres coses en termes econòmics, és llegit per alguns dels jubilats entrevistats com un acte injust cap a aquells treballadors que van aportar la quantitat d'anys que el sistema exigia. En aquest sentit, aquí hi ha un error d'interpretació, perquè també aquells que accedeixen al dret de la jubilació mitjançant la Llei núm. 24.476 han d'aportar els anys que falten, i se'ls reté la suma corresponent de l'haver mensual. La diferència substancial és que en comptes de fer-ho abans de jubilar-se ho fan després i amb el dret ja adquirit. Per això en la interpretació de la norma, els jubilats o pensionats que preveu aquesta llei senten obtenen un benefici en comparació amb aquells altres que han realitzat les aportacions anteriorment.

Reflexionant sobre la vinculació entre l'ampliació o no dels drets de ciutadania entorn de les reformes previsionals, Fiscella (2005) avalua que encara que l'expansió de la cobertura hagi estat significativa sempre va mantenir una forma contractual lligada a la incorporació al mercat formal de treball i al caràcter contributiu dels règims previsionals, que els estructura sota el model d'Assegurança Social. Això porta a l'autor a considerar que la previsió social sota aquestes formes d'Assegurança Social porta intrínseca una tensió entre els drets de ciutadania, plantejant que aquesta tensió es troba entre l'enunciació universalitzadora dels drets previsionals i l'exercici individual d'aquests drets.

Aquesta tensió a la qual fa referència l'autor es pot analitzar en la idea sostinguda per Claus Offe (1992) que els estats de benestar són estratificadors. Fiscella (2005, p. 84), per explicar aquesta tensió, pren els règims especials, els privilegis i enuncia que:

Això determina una configuració dels sistemes previsionals altament estratificada, que culmina atorgant davant les mateixes contingències drets desiguals, per a alguns sectors de manera més àmplia i per a uns altres de manera restringida, la qual cosa dependrà de les capacitats de pressió i negociació de cadascun d'aquests sectors.

Però aquí és on –al nostre entendre– Fiscella redueix la seva mirada d'universalització, perquè restringeix el plantejament als aportants. La perspectiva d'Aldo Isuani (1985), citat per Fiscella, ens convida a pensar una universalització del Sistema Previsional per fora dels contribuents formals. I en aquesta matriu és on nosaltres considerem que és possible una ampliació dels drets de ciutadania, ja que es considera a l'adult gran

un ciutadà que requereix un ingrés per subsistir, més enllà de les aportacions formalment realitzades en la seva vida activa.

El que es posa en joc és la condició d'igualtat. I és per això que les posicions crítiques respecte d'aquest dret apel·laven a la justícia per argumentar. Dubet planteja que existeix una creença en el mèrit individual i en la idea que gran part de les desigualtats són justes i justificables (2015, p. 35). És a dir, es culpabilitza les víctimes de situacions de desigualtat i de la seva posició desfavorable.

Aquesta creença concerneix, com és obvi, totes les “petites desigualtats” que ens distingeixen els uns dels altres en funció dels títols, la intensitat del treball, les responsabilitats, l'experiència (Dubet, 2015, p. 36).

Repensar la igualtat en termes de justícia és també posar en dubte la idea de solidaritat:¹² tots hem de sostenir simbòlicament i econòmicament l'accés als drets socials. És aquí on la tendència a culpar les víctimes es consolida: les enquestes mostren que molts ciutadans no desitgen pagar per aquells que, a parer seu, no el mereixen (Dubet, 2015, p. 38).

Carmen Terra (2009, p. 41) planteja que davant la polaritat d'un sistema de protecció per a treballadors assalariats formals i un sistema d'assistència per als no assalariats, el que es requereix és:

construir una nova universalitat l'eix de la qual no sigui ni la compensació ni el món del treball, per la qual cosa els seus objectius han de ser globals i implicar tota la població en termes de necessitats socials i ciutadania, però a més ha de tenir heterogeneïtat en el sistema d'accés de manera de resoldre la desigualtat, la pobresa i l'exclusió amb equitat en la qualitat i en l'eficàcia de la prestació.

Aquí és important assenyalar que des de l'Estat es va implantar un discurs participant en la retòrica dels drets. Perquè són molts els discursos que circulen, que s'oposen a l'ampliació de la ciutadania social (si bé no apareixen així totalment) i que es basen en visions sobre la pobresa i dels subjectes, on es continua advocant per les responsabilitats individuals i sobre l'altre com a mereixedor, i que en termes de Dubet (2011), reforçaria una idea meritocràtica de la ciutadania –“a cadascú segons els seus mèrits”–, desconeixent com al nostre país es van anar donant determinades formes de vinculació entre l'Estat, l'economia i la societat que van possibilitar el creixement de la pobresa i la desigualtat.

L'objectiu d'aquest article és reflexionar sobre les polítiques socials empreses pel govern nacional argentí prenent la protecció social dels adults grans com el seu objectiu principal, per tant la problemàtica entorn de la

12 Dubet planteja que “els llaços i els sentiments de solidaritat no són dades naturals de la història i la cultura, encara que es tendeixi a percebre'ls d'aquesta manera. Són el producte de llargues construccions econòmiques i polítiques, però també de prolongades construccions de relats que acaben per forjar els imaginaris de la fraternitat necessaris per als progressos de la igualtat” (2015, p. 55).

gerontologia, gerontologia social o postgerontologia¹³ és una temàtica que s'escapa de l'àmbit d'estudi; no obstant això assenyalem que el pensament crític en què s'emmarca ens convida a pensar sobre "la transformació dels models de subjecció de la vellesa i dels dispositius d'edat" (Iacub, 2002, p. 156), i en aquest sentit com es pensen i executen les polítiques dirigides als adults grans, que òbviament "donen forma" al fet de ser vell i transitar la vellesa i en aquest cas puntual de com l'Estat concep el vell en tant que ciutadà de drets.

Com ja s'ha esmentat, el PNIP va significar la primera vegada en la història previsional argentina que es va reconèixer un dret, en termes d'ingrés, a l'adult gran que no hagués fet les aportacions previsionals. La història de la seguretat social al nostre país es troba marcada per una línia divisòria molt rígida entre contribuents i no contribuents, entre les polítiques de protecció per als quals aporten amb la seva contribució al Sistema Previsional en aquest cas, i una altra política subsidiària per als quals no contribueixen específicament al sistema.

Iacub assenyala que:

Si la vellesa com a construcció s'entén com a part d'una política de les edats, serà amb la finalitat que, d'aquesta manera, s'evidenciïn les determinacions que porten a dotar de poder i prestigi, o a valorar negativament, a cada grup d'edat. Les mateixes determinacions suposaran un tipus de divisions, i de maneres en què aquestes siguin significades (Iacub, 2002, p. 156)

Més enllà de l'ingrés monetari –que per a la subsistència dels adults grans és summament rellevant–, l'impacte en termes de reconeixement que implica en la subjectivitat dels adults grans el fet de ser jubilats, que el seu entorn social els reconegui com a jubilats, construeix un lloc en la subjectivitat tant d'aquest adult gran com de l'entorn immediat i mediat on agafa rellevància perquè es constitueix en el destinatari d'una política que no només transfereix ingrés, sinó que en aquest cas fonamenta un reconeixement social, aquest reconeixement és el que d'alguna manera trenca la PUAM establint un règim diferent per al que no va aportar (o li falten anys d'aportació) al Sistema Previsional.

---

13 Cal esmentar, també, que en alguns països com l'Argentina, encara es troba en un procés en què la gerontologia ha començat un procés lent d'institucionalització i es plantejgen aspectes vinculants a la gerontologia crítica, gerontologia social i post gerontologia. D'alguna manera conviuen totes aquestes lògiques en forma juxtaposades i són part del debat present tant en les pràctiques com en les teories que pretenen abordar els processos de significació de l'envelliment. Hidalgo (1993), prenent a Birren (1988), expressa que "la gerontologia és rica en dades i pobra en teoria"; el mateix autor, referenciant-se en Moody (1988), afirmarà que: "no cal i no hi ha d'haver una teoria de l'envelliment que cobreixi totes les altres perquè l'envelliment conforme s'aplica a l'existència humana és inherentment multidimensional". Aquestes reflexions permeten a Hidalgo afirmar que "potser és pel fet de no haver-hi una teoria generalitzada acceptable que expliqui com s'inicien els mecanismes que causen l'envelliment, que molt de l'èmfasi en la gerontologia s'ha desplaçat cap a les conseqüències socials del procés d'envelliment, això és, la gerontologia social".

L'envelliment no és fix en el temps, assenyala Hidalgo (1993), sinó que varia amb l'estructura social i el canvi social; podríem afirmar per tant que l'envelliment no es transita de la mateixa manera si l'adult gran pertany a la categoria de jubilat –amb el pes econòmic i simbòlic que això representa– que si és titular de dret d'un subsidi pel fet de ser un vell en situació de vulnerabilitat social. El que el PNIP va ampliar en termes de ciutadania social la PUAM ho va tornar a restringir en termes de distinció.

Consideracions finals

A través del Pla Nacional d'Inclusió Previsional per a Adults Grans (PNIP) que es va implementar a l'Argentina a partir de la sanció de la Llei Nacional núm. 25.994 i núm. 25.865, així com també el Decret núm. 1454/2005, els adults grans que no comptaven amb els anys d'aportació establerts per la Llei Nacional núm. 24.476 van poder accedir per primera vegada al nostre país a una jubilació o pensió.

El deute social que es planteja en termes polítics discursius cap a l'adult gran és materialitzat amb la possibilitat que aquests adults puguin accedir a un ingrés percebent la jubilació o pensió mínima.

Com assenyalen nombrosos autors i autores, aquesta política va tenir el seu principal impacte en la població femenina, tenint en compte que la forma que adquireix el treball formal al nostre país s'ha concentrat històricament en la població masculina, quedant les dones recloses a l'espai domèstic no remunerat o a la realització de feines informals. Per aquest motiu aquesta política es considera, en alguna mesura, també un assoliment en termes d'obtenció de ciutadania social per a les adultes grans.

La idea de concebre a l'Estat com a garant de drets i simultàniament reproductor de desigualtats, es configura en el sentit de comparar el PNIP i la PUAM. El PNIP pretenia garantir el dret a l'ingrés a adults grans amb aportacions al Sistema Previsional (menys quantitat d'anys requerits) o sense; per tant podem afirmar que es basa en un sòl de ciutadania basat en el dret social polític econòmic i cultural. La PUAM també possibilita un ingrés a l'adult gran sense aportacions, però estableix primerament que aquest ha de trobar-se en situació de vulnerabilitat social, implantant una diferència que no es funda en la ciutadania sinó en l'ingrés econòmic d'aquest adult gran; d'altra banda, a més la llei clarament estableix que la suma a percebre per aquest adult gran serà del 80% del valor de la jubilació mínima.

La diferència en percentatges podríem considerar que no és substantiva, la qual cosa sí que és substantiu és l'establiment d'una diferència. L'organisme estatal té la capacitat de crear polítiques per garantir millors condicions d'igualtat, en canvi mitjançant la PUAM s'estableix una política que assisteix però marca una diferència, es planteja així un Estat estratíficador, en termes d'Esping-Andersen (1993).

En termes més amplis, el sociòleg argentí Denis Merklen (s/d) comenta:

en termes d'ingrés, d'estabilitat de l'ocupació, de protecció social, de salut, d'educació, d'habitatge, de territori, de seguretat, es miri per on es miri, la societat argentina és una societat molt desigual [...]. Al cap i a la fi habitem un espai polític on la desigualtat apareix legitimada com a recompença de l'esforç personal i familiar.

I l'autor justament reprèn el text de Dubet (que recuperàvem a l'inici) per assenyalar-nos que la globalització liberal –que s'inicia amb Ronald Reagan i Margaret Thatcher– no té només una cara econòmica i una altra de tecnològica. Aquesta reinstal·la en les societats una “preferència per la desigualtat” característica dels inicis de la industrialització.

Merklen adverteix que Dubet detecta una demanda social d'iniquitat; ens permet veure que la qüestió de la desigualtat no és el simple resultat d'un mecanisme econòmic sinó de les alternatives polítiques a les quals ens enfrontem i només amb una opció política per la solidaritat podrem combatre la desigualtat.

El Treball Social, com a disciplina, opera constantment en la producció de sentits construint una vigilància sobre les pràctiques reproductores de desigualtats, des d'aquesta perspectiva no podem deixar de denunciar que la PUAM com a política estatal, reconeix el dret a l'assistència a l'adult gran, però simultàniament fragmenta el concepte de dret en estratificar econòmicament i simbòlicament el seu exercici.

D'aquesta manera l'Estat –a través de les seves institucions– s'erigeix en còmplice de la reproducció de les desigualtats instituïdes en la nostra estructura socioeconòmica.

Referències bibliogràfiques

- Anses (2010). *Administración Nacional de la Seguridad Social*. Recuperat de <https://www.anses.gob.ar/>
- Calabria, A. i Calero, A. (2012) Políticas de inclusión social para los grupos etarios más vulnerables: Plan de Inclusión Previsional y Asignación Universal por Hijo para la Protección Social. *Actualidad Económica*, XXII(76). Recuperat de http://bibliotecadigital.econ.uba.ar/download/ecopoli/ecopoli_v7_n12_01.pdf
- Castel, R. (1997). *La metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Buenos Aires: Paidós Argentina.
- Curcio, J. i Becaria, A. (2011). Sistema de Seguridad Social y mercado de trabajo: evolución de la cobertura en la Argentina entre 1990 y 2010. En C. Danani i S. Hintze (2011). *Protecciones y desprotecciones: La seguridad Social en la Argentina 1990-2010*. Buenos Aires: Universidad Nacional de General Sarmiento.

- Curcio, J. (2011). Descripción del Sistema de Seguridad Social: componentes al cabo de la década del 90 y de la primera década del siglo XXI. En C. Danani i S. Hintze (2011). *Protecciones y desprotecciones: La seguridad Social en la Argentina 1990-2010*. Buenos Aires: Universidad Nacional de General Sarmiento.
- Danani, C. i Becaria, A. (2011). La (contra) reforma previsional argentina 2004-2008: aspectos institucionales y político-culturales del proceso de transformación de la protección. En C. Danani i S. Hintze (2011). *Protecciones y desprotecciones: La seguridad Social en la Argentina 1990-2010*. Buenos Aires: Universidad Nacional de General Sarmiento.
- Danani, C. i Hintze, S. (2011). *Protecciones y desprotecciones: La seguridad Social en la Argentina 1990-2010*. Buenos Aires: Universidad Nacional de General Sarmiento.
- Decret núm. 1451/2008, de 10 de setembre de 2008, d'Administració Pública Nacional. Recuperat de <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/140000-144999/144547/norma.htm>
- Decret núm. 1454/2005, de 25 de novembre de 2005, de Modificació de la Llei núm. 24.476, de Treballadors autònoms. Règim de regulació voluntària de deute. Determinació de les mateixes. Recuperat de <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/110000-114999/111942/norma.htm>
- Dubet, F. (2011). *Repensar la justicia social. Contra el mito de la igualdad de oportunidades*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- Dubet, F. (2015) ¿Por qué preferimos la desigualdad? (aunque digamos lo contrario). Buenos Aires: Siglo XXI.
- Esping-Andersen, G. (1993). *Los tres mundos del Estado de bienestar*. València: Alfons el Magnànim.
- Fiscella, S. (2005). *Estado, ciudadanía y política social. Estudio sobre los sistemas de jubilaciones y pensiones*. Buenos Aires: Editorial Espacio.
- Hidalgo, J. (1993) Hacia una gerontología social crítica. *Reflexiones*, 8(1), Recuperat de <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4796544>
- Iacob, R. (2002). La postgerontología: hacia un renovado estudio de la gerontología. *Revista Latinoamericana de Psicología*, 34(1-2), p. 155-157. Recuperat de: <http://www.redalyc.org/pdf/805/80534212.pdf>
- Llei Nacional núm. 24.241, de 23 de setembre de 1993, del Sistema integrat de jubilacions i pensions. Recuperat de <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/0-4999/639/texact.htm>

- Llei núm. 24.476, de 29 de març de 1995, del Sistema integrat de jubilacions i pensions. Recuperat de <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/30000-34999/30341/texact.htm>
- Llei núm. 26.417, d'1 d'octubre de 2008, de Mobilitat de les Prestacions del Règim Previsional Públic. (Llei núm. 24.241 modificació). Recuperat de <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/145000-149999/145867/norma.htm>
- Llei núm. 26.425, de 20 de novembre de 2008, de Sistema Integrat Previsional Argentí. Recuperat de <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/145000-149999/148141/norma.htm>
- Llei núm. 26.970, de 27 d'agost de 2014, del Sistema integrat de jubilacions i pensions. Règim de regularització. Recuperat de <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/230000-234999/234847/norma.htm>
- Llei núm. 25.994, de 16 de desembre de 2004, de Seguretat Social. Recuperat de <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/100000-104999/102726/norma.htm>
- Lindenboim, J. (2008). *Trabajo, ingresos y política en la Argentina. Contribuciones para pensar el siglo XXI*. Buenos Aires: Eudeba.
- Merklen, D. (s/d). Debate por la equidad. Simpatía por la desigualdad. *Revista Anfibia*. Recuperat de <http://www.revistaanfibia.com/ensayo/simpatia-la-desigualdad/>
- Offe, C. (1992). *Contradicciones del Estado de Bienestar*. Madrid: Alianza.
- Terra, C. (2009). Institucionalidad de las políticas públicas y transformación social progresista. En N. Aquín i R. Caro, *Políticas públicas, derechos y trabajo social en el Mercosur*. Buenos Aires: Editorial Espacio.